

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

*COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS*

ՄԻՋԻՆ-ԴԱՐ

ԵՒ

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Վերածնունդի, արեւմտեան մտքով վերածնունդի (Renaissance) հարց մը ղենել մեր հին Գրականութեան մէջ, գուցէ անտրամաբանական թուի. սակայն հարցը իրապէս ներկայացուած է ուրիշներէ, ինչպէս ուսուցչապետ Մանուկ Աբեղեանէ ու իրեն հետեւող Երեւանի համալսարանի ուսումնասէրներէն. ու այսօր կարծես ընդունուած տեսութիւն մըն է՝ գոնէ շատերէ: Ուսուցչապետ Ա. Գ. Աբրահամեան 1955ին Լիբանան կատարած այցելութեան առիթով, Փետրուար 5ին դասախօսութիւն մը կը կատարէ Անթիլիասի Կաթ. դպրեմանքի Կիւլպէնկեան սրահին մէջ «Վերածնունդի հարցի մասին միջնադարեան Հայաստանում» . իր նպատակն է ներկայացնել Երեւանի համալսարանի ուսումնասէրներուն տեսութիւնները այս հարցի մասին: Եւ որովհետեւ խնդիրը չի պարունակուիր միայն գրական մարզին մէջ, այլ նաեւ քաղաքական եւ ընկերային կեանքին վրայ ալ կատարած է ազդեցութիւն մը, յարգելի դասախօսը կը նկատէ նաեւ պատմական հիմերը մշակոյթի կեանքին կրած այս փոփոխութեանց, հետեւաբար կարեւոր կը կարծէ յիշատակել նաեւ Հայ ժողովուրդի պատմական կեանքի դարաշրջաններու բաժանումները, ինչպէս «մեզ մօտ սովոր ենք կատարել» կ'ըսէ: Թողունք քրիստոնէական թուականը կանխող դարաշրջանը, իններորդէն մինչեւ Քրիստոս, որ ստրկակամ կ'անուանէ. մէկէն մինչեւ իններորդ դար ժամանակամիջոցը կը կոչէ վաղ փետալիզմի շրջան. տասներորդէն մինչեւ տասներեքերորդը՝ գաղ-գացած փետալիզմի. տասնընորսէն մինչեւ տասնվեցերորդը՝ լմացած փետալիզմ. տասներեքերորդէն տասնութերորդը՝ փետալիզմի քայքայման շրջան. տասնիններորդը՝ դրամատիրութեամբ: Նպատակս չէ պատմական խնդիրներով զբաղիլ. սակայն կը համարիմ որ շատ միամիտ մտայնութեամբ կատարուած են դարաշրջաններու այս բաժանումները. ժողովուրդի մը քաղաքական կեանքի ելեւէջները այլ-

եւայլ տեսակ ազդակներու արդէինք են ու անոնք ժողովուրդի պատմական կեանքը կը կերպարանեն:

Յարգելի բանախօսը կը հաւաստէ թէ Վերածնունդը «թուարկուած այս շրջաններից հանդէս է գալիս նախաժերջին շրջանում՝ զարգացած ֆէոտալիզմի շրջանին: Պատմական գիտութեան կողմից, ինչպէս ասացինք, ապացուցուած է, որ այն ժամանակ, երբ աւատական հասարակութիւնը հասնում է իր զարգացման վերջին փուլին եւ պիտի բայքայուի ու իր տեղը գիշի ծնունդ դրամատիքութեան նոր հասարակարգին, հանդէս են գալիս գիտութեան, գրականութեան, արուեստի նոր եւ առաջադէմ ուղղութիւններ, որոնք եւ իրենց զաղափարական ամբողջութեան մէջ կոչւում են Վերածնունդ կամ Ռենեսանս: Այդ երեւոյթը ապացուցուած է արեւմտաեւրոպական մի շարք ժողովրդների պատմութեան անվիճելի տուեալների հիման վրայ»: Պարզ է որ մեզի համար այս պատճառաբանութիւնը այնքան հասկընալի չէ. գիտութեան, գրականութեան, արուեստի նոր եւ առաջադէմ ուղղութիւններ դժուարաւ կեանքի մը քայքայման շրջանին կրնան յայտնուիլ. նման երեւոյթ մը ոչ մէկ կերպով ապացուցուած կարելի է նկատել «անվիճելի տուեալների հիման վրայ արեւմտաեւրոպական մի շարք ժողովրդների» պատմութենէն հանուած:

Ապա անցնելով յարգելի բանախօսը արեւելեան ժողովուրդներու կատարած դերին Վերածնունդի հարցին մէջ, կը յայտարարէ թէ որքան որ կը համարուէր միայն արեւմտեան ժողովուրդներու յատուկ ըլլալ Վերածնունդը, «վերջերս այս տեսակէտը խախտուեցաւ պատմագիտական նոր ուսումնասիրութիւնների լոյսի տակ»: «Պրոֆ. Մ. Աբեղեան առաջին անգամ առաջ քաշեց Վերածնունդի հարցը միջնադարեան Հայաստանում իր երկու ուսումնասիրութիւնների մէջ՝ Վերածնունդը Հայոց հիմ գրականութեան մէջ խորագրով յօդուածում, որ տպագրուել է Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի 1941 թուականի թիւ 5-6 Տեղեկագրում. եւ Հայոց հին գրականութեան պատմական երկրորդ հատորում 1946 թուականին: Աբեղեանը պատմական նիւթերի վրայ աշխատեց ապացուցել, որ Վերածնունդը Հայաստանում աւելի կանուխ է հանդէս եկել, քան Արեւմտեան Եւրոպայում: ... Այս հետաքրքրաշարժ թեզը ջերմ ընդունելութիւն գտաւ վրացագէտ բարեկամների շրջանում, ինչպէս Պրոֆ. Գ. Ի. Նուցուբիճեան: Ազգայիններէն համամիտ են այս տեսութեան ուսուցչապետ Վ. Զալոյեան, Մ. Մկրեան եւ ուրիշներ: Գ. Ի. Նուցուբիճեան կը համարի թէ «Հայաստանը տասներորդ դարու չնայած ապրեց նախառնենաս, բայց չկարողացաւ զարգնալ... Միայն տասներկուերորդ դարում Հայաստանը մտաւ Վերածնունդի մէջ, իւրացրեց արեւելեան Վերածնունդի բոլոր տարրերը եւ շարունակեց մնալ Վերածնունդի մէջ մինչեւ տասներորդ դարը»:

**Ապացոյցներ Հայաստանի մէջ Վերածնունդի
գոյութիւնը փաստարկող**

Ուսուցչապետ Աբրահամեան կ'ամփոփէ իր բանախօսութեան մէջ այն փաստերը, որ մատնացոյց կ'ընեն այս տեսութիւնը ապացուցանելու համար.

1.- Աշխարհիկ գիտելիքներ աւանդող դպրոցներու բացումը 10-13րդ դարերու ընթացքին: Յարգելի բանախօսին բառերով, «մեր գիտնականները, Ա. Մովսէսեան եւ ուրիշներ, պատմական անվիճելի նիւթերի հիման վրայ ցոյց տուեցին, որ Անին տուեալ ժամանակաշրջանին ունեցել է ոչ միայն դպրոց, այլեւ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն, որը կոչուել է Բարձրագոյն ուսումնարան: Անիի այդ ուսումնարանում դասաւանդուել են գիտական այնպիսի առարկաներ, ինչպիսիք են փիլիսոփայութիւնը, տիեզերագիտութիւնը, տոմարը, մաթեմատիկան, ճարտասանութիւնը, քերականութիւնը եւայլն: Այդ դպրոցի հիմնադիրներից մէկն է Հանդիսացել Յովհաննէս Սարկաւազ իմաստասէրը»:

2.- Հայ գեղարուեստական գրականութեան զարգացումը 10-13րդ դարերուն: «Հանդէս են գալիս այնպիսի հանճարեղ բանաստեղծներ, ինչպիսին Գրիգոր Նարեկացին է: Նարեկացու Մատեան Ողբերգութեանը եւ միւս բանաստեղծութիւնները թէ՛ ձեւով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ նորութիւն էին բերում հայ գրականութեանը: Նարեկացին իր այդ երկերում տալիս է մարդու եւ բնութեան հումանիստական արժէքաւորումը»: «Վերածնունդի ցայտուն արտայայտիչներից է նաեւ Ն. Շնորհալին, որի Ողբ Եդեսիոյ Պոէմը ռէալիստական գործ կարելի է համարել»:

3.- Բնաբանական գիտութեանց հանդէպ հետաքրքրութիւն եւ մշակում, մասնաւորապէս բժշկութեան: «Հակառակ միջնադարեան բժշկութեան մէջ գերիշխող տոգմադրկայի եւ սխոլաստիկայի, ինչպէս ապացուցում են հայ բժշկութեան պատմութեամբ զբաղող մեր մասնագէտները, հայ բժիշկները առաջ են քաշում արտաքին միջավայրի ազդեցութեան խնդիրը, եւայլն»:

4.- Փիլիսոփայական գիտութեանց մշակումը. հին Թարգմանուած գործերը կրկին հրապարակ կու գան. կը գրուին փիլիսոփայական ինքնուրոյն աշխատութիւններ եւայլն: «Առանձնապէս մեծ կարեւորութիւն են տալիս Յովհաննէս Սարկաւազի առաջ քաշած տեսութեանը փորձի մասին: Մարդկային իմացութիւնը, ըստ Յովհաննէս իմաստասէրի տեսութեան, ստեղծում, կազմաւորում է շրջապատից ստացած տպաւորութիւններից, զգացողութիւններից, որոնց հաւաստիութիւնը ստուգելու միակ յուսալի աղբիւրը փորձն է: ...

ինչպէս յայտնի է, փորձի առաջ քաշուամը եւրոպական Վերածննդի բնորոշ յատկանիշներէց մէկն է համարուամ. փորձը որպէս իմացութեան վստահելի աղբիւրը ընդունուեց արեւմտեան Եւրոպայում Յովհաննէս Սարկաւագից մի քանի դար յետոյ միայն»:

5.- Մաթեմատիկայի, տիեզերագիտութեան, աշխարհագրութեան ընծայուած ուշադրութիւնը:

6.- Մանրանկարչութեան, ինչպէս նաեւ ճարտարապետութեան ծաղկումը:

7.- Ընկերային շարժումներու երեւոյթը:

Ոսուցչապետներ Մ. Աբեղեանի, Վ. Չալոյեանի, Մ. Մկրեանի եւ իրենց հետեւող գիտնականներու կարծիքով, «Հայաստան տուեալ դարերում ապրել է Վերածնունդի շրջան: Այս գիտնականները գտնում են որ Վերածնունդը, առհասարակ, արեւելեան ժողովուրդների մօտ աւելի կանուխ է բոլորուել քան Եւրոպայում: Ինչ վերաբերում է արեւմտեան Եւրոպային, ապա Խաչակրութիւնն է եղել արեւելեան Վերածնունդը Եւրոպա փոխադրող հիմնական խողովակը»:

Սակայն կը փութայ նաեւ Յարգելի Բանախօսը յաւելուլ թէ Երեւանի համալսարանի բոլոր ուսումնասէրները համամիտ չեն այս վարկածին: Կան որ ընդունելով հանդերձ տուեալ ժամանակաշրջանին գիտութեանց, գրականութեան զարգացումը, «այս ամէնը համարում են ոչ թէ Վերածննդի շրջանի, այլ աւատական զարգացման շրջանի մշակոյթ. նրանք ընդունում են, ի հարկէ, որ 10-13րդ դարերի զարգացման ընթացքը, իրօք, տանում էր դէպի Վերածնունդ, սակայն գտնում են, որ այդ տեղի չունեցաւ, որովհետեւ սելջուկեան եւ մոնղոլական աշխարհաւեր արշաւանքները խզեցին նրա բնական ընթացքը»:

Այս ամէնը կարգալով մեր մտքին մէջ ինքնաբերաբար կը ծնանի տարակոյս մը. այսինքն վերեւ բերուած վարկածը մտաբերող ու պաշտպանող գիտնականները ծանօթ են արդեօք Վերածնունդի եւ Միջին-դարի մասին եւրոպացիներէ կատարուած ուսումնասիրութեանց, մանաւանդ 1860էն յետոյ. ըմբռնած են արդեօք արեւմտեաններէ Վերածնունդ կոչուածին էութիւնը ու հոգին. նմանապէս ծանօթ են արդեօք Միջին-դարի ստեղծած Մշակոյթի ձեւին ու նկարագրին, ինչ կերպարանքով որ վերհանեցին ու լուսաբանեցին վերջին վաթսուևամեայ շրջանին կատարուած նոր քննութիւնները Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Անգլիոյ մէջ: Վերեւ յիշատակուեցան Երեւանի մեր համալսարանի գիտնականներու կողմէ մատնանշուած փաստերը այնպէս՝ ինչպէս յայտարարած են իրենք, զանց ընելով միայն անոնց ընդլայնումները: Թէ մեր հին գրականութեան 10-13րդ դարերու շրջանին երեւցած են մշակոյթի ձեռնարկներ եւ շարժումներ, ոչ ոք

կրնայ ժխտել: Սակայն այդ երեւոյթներուն ընծայել այնպիսի նկարագիր, նպատակ եւ ընդարձակութիւն, որ յինքեան գոյութիւն չունին, այս տեսութիւնն է որ ընդունելի է: Իսկ Վերածնունդի մասին կազմել գաղափար մը որ չի համապատասխաներ իրականութեան, աս ալ անըմբռնելի է: Լաւ է որ հոս պարզենք Միջին դարու էութիւնը ու նկարագիրը Արեւմուտքի մէջ: Այս համադրական տեսութիւնը պիտի ըլլայ շատ ամփոփ, նկատելով միայն ընդհանուր գիծերը քաղաքական ու ընկերային կեանքերու ընթացքներուն, եւ ենթադրելով ծանօթութիւնը պատմական կարեւոր դէպքերուն իրենց ընդհանրականութեան մէջ:

Միջին դարը շատ երկար ժամանակամիջոց մը կ'ամփոփէ իր մէջ, 476էն, եւ կամ 568էն կամ նոյնիսկ 700էն մինչեւ 1492, եւ կամ 1517. չորս տասնեակ մը դարեր: Կը սկսի բարբարոս հրոսակներու պարբերաբար կատարուած արշաւանքներով Եւրոպայի երկիրներու մէջ, աւերելով ու կործանելով քաղաքները, ամայացնելով երկիրը, յափըշտակելով ամէն ինչ: Կարելի է ըսել թէ Միջին-դարը ծնունդ կ'առնէ հռոմէական կայսրութեան աւերակներուն վրայ: Բնական է մշակութային կեդրոններն ալ կ'ենթարկուին աւերումի ու կը սահմանուին անհետանալու: Միջին-դար բառը ինքնիր մէջ իմաստ մը չունի. Վերածնունդի շրջանի հռոմէիստները այդպէս անուանած են՝ իբր հռոմէական դասական մշակոյթին ու Վերածնունդի վերանորոգած նոյն դասական մշակոյթին միջեւ գտնուած ժամանակամիջոցը, իբր անցման շրջան, ու նկատեցին իբր բարբարոսութեան, տգէտութեան, խաւարի դար մը: Pleiadeի գրողները պայքար մղեցին Միջին-դարու աւանդութեանց դէմ. Ronsard անուանեց Le vilain Monstre Ignorance: 1600ի շրջանին դատապարտուեցան Միջին-դարու արտադրած բոլոր գրական գործերը. Պուալոյ զանոնք grossier անուանեց. 1700ի illuministe իմաստասէրները նկատեցին ամբողջ Միջին-դարը ոչ միայն խաւարի շրջան մը, այլ նաեւ քաղաքական հարստահարութիւններու, կրօնական մոլեռանդութեան, Եկեղեցւոյ բռնապետութեան, աւատական բարբարոսութեան երկար ժամանակաշրջան մը: Վիպական դրպրոցը ուզեց վերակենդանացնել Միջին-դարու կեանքը եւ մշակոյթը, տեսնելով այդ դարուն արտադրած գործերուն մէջ խիզախ երեւակայութիւն մը, ընդհանուր մտայնութեան մը իրարու ընդհարող զգայնութիւններ Վսեմին ու Սարսափելիին, վայրագութեան եւ բարեսիրութեան. սակայն վիպական դպրոցի մարդիկն ալ՝ հետեւելով illuministներու, ընդունեցան թէ հին դասական մշակոյթը Միջին-դարու շրջանին անծանօթ մնաց եւ Վերածնունդի միջոցաւ յայտնուեցաւ ու զարգացաւ Եւրոպայի մէջ. նմանապէս բանաստեղծութիւնը պահպանուեցաւ ժողովրդական խաւերու մէջ ու ժողովրդական երգերով:

Միջին-դարու մասին թեթեւ ծանօթութիւն ունեցող ոեւէ անձ ալ իսկոյն կը նկատէ թէ այդ երկար դարաշրջանը կը յայտնաբերէ իրարու ընդդիմադիր ու մերթ հակասող երեւոյթներ. սակայն կը նկատէ նաեւ թէ իրարու կը յաջորդեն այնպիսի դարեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրը առանձնայատուկ նկարագրոյ մը ունի: Այսպէս իրարու կը յաջորդեն հռոմէական ու բարբարոս միապետութիւններ, կարոլոսեան կայսրութիւնը, աւատականութիւնը, ազգային միապետութիւնները, քաղաքներու Համայնքները եւ այլն: Բայց հակառակ իրարու յաջորդող այս այլազան քաղաքական վարչաձեւերուն, ընկերային հասարակարգերուն, կեանքի ձեւերուն, դիւրին է տեսնել այն սերտ միութեան կազմը որ այս այլատեսակ տարրերը իրարու կը մօտեցնէ ու կը զօդէ եւ անոնց կ'ընծայէ իր նկարագիրը. ասիկա կատարողը քրիստոնէական հաւատքն է, որ ոչ միայն կը լուսաւորէ հոգիները, այլ նաեւ քաղաքական կազմակերպութիւնը, ընկերային հասարակարգերը՝ հանրային եւ առանձնական իրենց յայտնուելու բոլոր ձեւերուն մէջ. կերպով մը հռոմէական աշխարհն է որ տակաւին կը շարունակէ պահել իր միասնականութիւնն ու գերազօրութիւնը, ոչ թէ զէնքի եւ օրէնքներու միջոցաւ, այլ նոր կրօնքին՝ որ կ'եղբայրացնէ անխտիր բոլոր մարդիկը, ցուցնելով Արարիչին մէջ հասարակաց Հայրը. հռոմէական տիեզերականութիւնը կը փոխարինուի քրիստոնէական դաւանանքի տիեզերականութեամբ: Այս տիեզերականութիւնը կ'ուզէ ընդգրկել նաեւ բարբարոս ժողովուրդները, որոնք չափով մը ենթարկուած էին հռոմէական հին մշակոյթին, օրէնքին եւ աւանդութեանց, բայց բոլորովին չէին ձուլուած: Հռոմէացիներ ու Գերմաններ կեդրոնական Եւրոպայի մէջ կ'ապրին միասին, փոխադարձ հանդուրժողութեամբ, բայց իւրաքանչիւրը պահպանելով իր սովորոյթներն ու օրէնքները. գուցէ իրարու կ'ընկերակցէ այդ երկու ցեղախումբերը լոկ հռոմէական տնտեսական դրութիւնը, որ ընդունուած էր Գերմաններէն ալ:

Հռոմէական դասական մշակոյթին ու գերմանականին այսպէս իրարու դիմաց գտնուելով պիտի ծնանէր ժամանակին յատուկ մշակոյթ մը, նոր եւ ինքնատիպ ամէն տեսակէտով, ու կարելի չէ բաղդատել ուրիշ դարաշրջաններու մշակոյթներուն հետ: Թէ Գերմանները ինչ ու ո՛րքան նպաստ բերին այս մշակոյթի զարգացման համար, հոս տեղը չէ ճշտելը. իրենց ազդեցութիւնը զօրաւոր եղաւ այն երկիրներուն մէջ, ուր հռոմէականութիւնը այնքան թափանցած չէր. ոչինչ եղաւ հռոմէականացած հողամասերուն մէջ: 700ի շրջանին Իտալիոյ եւ Գաղղիոյ մէջ այլեւս գոյութիւն չունին յաղթող ու յաղթուածներ. կան միայն հողատէրեր. հռոմէական հողային կազմակերպութիւնը կը պահէ իր գործոն գոյութիւնը: Ինչպէս հին դարը՝ նմանապէս Միջին-դարը կը շարունակէ ըլլալ հողատէր ու

զինուորական ազնուատոհմ գերդաստաններու տիրապետութեան դարաշրջանը:

Դիտաւորութիւն չունիմ նկատել հոս Հռոմի Գահին կատարած ամենամեծ դերը Միջին-դարուն՝ մարդկային նոր ընկերութիւն մը կազմելու աշխատանքին մէջ. 500-600ի շրջանին Հռոմ իր շուրջը հաւաքուած կը տեսնէ թէ՛ հռոմէական ու թէ՛ գերմանական աւանդութեանց հետեւող ժողովուրդները. կը նկատէ նաեւ թէ ինչպէս դէպի հիւսիսային Եւրոպա սկզբնաւորած իր քարոզչական գործունէութիւնը տուած է արդէն իր պտուղները. ասով դեռ աւելի յստակ գիտակցութիւն կ'ունենայ իր բարոյական զօրութեան եւ ազդեցութեան: Կամաց կամաց մարմին կ'առնէ քրիստոնէական կայսրութիւն մը՝ *Respublica christiana* ստեղծելու գաղափարը՝ իբրեւ ժառանգորդ Հռոմէական *Respublica*ի: Իրապէս տիեզերականութեան այս հովանաւորութեան ներքեւ կը կազմուի 700ի վերջերը Կարոլոս Մեծի հռոմէական քրիստոնեայ կայսրութիւնը: Եւրոպայի հռոմէական ու գերմանական բոլոր երկիրները մաս կը կազմեն այս պետական գործին, որ կը ստեղծուի Փրանկներու կողմէ գէնքի միջոցաւ: Այս կայսրութիւնը, սակայն, հռոմէականին լոկ արտաքին եւ տարտամ հանդերձաւորումը ունէր. Հռոմի Գահի քրիստոնէական տիեզերականութեան աշխարհիկ արտաքնացումն էր: Ինչ ալ ըլլայ, նոր գաղափար մըն էր մարմին ստացած. ու քիչ քիչ՝ փոփոխութելով հանդերձ իր յայտնուածիս, ձեւին մէջ, կրնար հուսկ յանգիլ աշխարհիկ իշխանութեան հոգեւոր իշխանութեան գործերուն մէջ միջամտելուն եւ կամ անոր պաշտպան հանդիսանալու գեղծումին: Որքան որ այս միջամտութիւնը դարուն մտայնութեան համաձայն էր, սակայն այդ գաղափարը երկար չկրցաւ տեւել: 1000ի կէսերուն հոգեւոր իշխանութիւնը նրկատուեցաւ իր ծագումը առած երկինքէն ու ա'յնքան բարձր արժայականէն՝ որքան բարձր էր երկինքը երկրէս: *Moyenmoutier*ի *Umberto* Աբբան, յետոյ ծիրանաւոր, հրապարակ նետած էր այս գաղափարը. Գրիգոր Է. իւրացուց այդ գաղափարը եւ կիրարկեց. ասով կը թողլօւէր թագաւորական իրաւասութեան աստուածային ծագում ունենալու բիւզանդական եւ կարոլոսեան աւանդութիւնը: Գաղափարի այս փոփոխութիւնը կատարեալ յեղափոխութիւն մըն էր մտքերու համար, սակայն ժամանակի փոխուած պայմաններուն համաձայն էր: Կարողութիւն կայսրութենէն անցած էին երկու դարեր. արեւմտեան Եւրոպան գրեթէ ամբողջապէս քաղաքակրթուած էր. քրիստոնէական միութեան զգացումն ալ աւելի ամրացած. որով կը պահանջուէր կայսրութեան նոր ձեւ մը, որ ժամանակին համապատասխան ըլլար: Որեւէ քաղաքական հաստատութենէ աւելի այս գաղափարը իրականացնողը կրնար ըլլալ Հռոմի Գահը, որ հիմա վերակազմեալ ու վերանորոգուած վիճակ մը կը ներկայացնէր. հեռու էր հողային եւ

ազգային մրցակցութիւններէ ու իր նուիրապետութեան եւ օրէնքներուն մէջ կրնար գտնել բոլոր կարեւոր միջոցները՝ իրականացնելու համար այս պահանջը:

Աստուածապետական այս գաղափարին ձեւաւորումը առանց դժուարութեան ընդունելի եղաւ Արեւմուտքի աւատական ընկերութեանէն, ուր թագաւորական իշխանութեան սահմանափակումը ընդհանուր էր: Ընդհակառակն տարբեր ընթացք ստացաւ Կայսրութեան երկիրներուն մէջ, ուր կարողութեան ականջութիւնը արմատ ձգած էր եւ ուր կայսերական դրութեան գլխաւոր նեցուկներն էին եկեղեցական իշխանութիւնը եւ եպիսկոպոսները. ասկից ծագում առաւ հակաճառական պայքար մը, որ միաժամանակ եղաւ պայքար գաղափարախօսութեանց եւ ընկերային ոյժերու: Առաջին անգամ Արեւմուտքի պատմութեան մէջ երկու ընդդիմադիր խմբակցութիւններ կը դիմէին գրքոյկներու, որոնց մէջ Եկեղեցւոյ ու Պետութեան յարաբերութեանց նկատմամբ ամէնէն հիմնական ու հրատապ հարցերը կը քննուէին ու հակաճառութեան նիւթ կը դառնային, ինչպէս նաեւ քննութեան կ'ենթարկուէին անիրաւ իշխանութեան դիմադարձելու իրաւունքը: Արեւմտեան քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ նոր մեկնակէտ մը կը նշանակէ ասիկա. որովհետեւ մարդիկ հակաճառել կը սկսին այդպիսի սկզբունքներու շուրջ, որոնք քրիստոնէական ընկերութեան հիմքերը կը կազմեն. այդ սկզբունքներուն կը դիմեն՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող հասարակակարգը փոփոխման ենթարկելու համար: 1000ի ու 1100ի շրջանին կը հիմնուի եկեղեցական Վարչութեան հզօր մեքենայ մը: Թէպէտեւ հակաճառութեան իրական նպատակը աս չէր, այլ ստեղծել քրիստոնեայ Աշխարհին համար հոգեւոր ու գերազանցօրէն գաղափարական ոլորտ մը, որպէսզի եկեղեցական իշխանութեան եւ ինչքերու աւելնալով ու զօրանալով, աշխարհականանալու վտանգ մը չստեղծուի: Շատեր Գահին այս յաղթանակը կը նկատեն յաղթանակը լատին Կարգին ու քաղաքակրթութեան՝ գերման ու աւատական բարբարոս ոյժերու վրայ: Ալֆանոյ՝ Սալերնոյի արքեպիսկոպոսը ու բժշկական համալսարանին ուսուցչապետը, Գրիգոր Է. քահանայապետը կը նմաննէ Մարիոսի, Կեսարի եւ Սկիպիոններու: Միջին-դարուն գաղափարի ազատութիւնը կարծուածէն շատ աւելի ընդարձակ ու հոգիներու մէջ տիրող էր. աս կը ցուցնէ նաեւ բազմաթիւ աղանդներու ծնունդը:

Այս շատ սեղմ համադրումը 500է մինչեւ 1050 քաղաքական եւ կրօնա-ընկերային կեանքերու ելեւէջներուն եւ զանոնք չօշափող մէկ քանի ընդհանրական կէտերուն, ցոյց կու տայ թէ Միջին-դար կոչուածը միաձեւ ու միակերպ ժամանակ մը եղած չէ. թէ ամէն ինչ ու հին մշակոյթը անհետացած ու մահուան դատապարտուած չէ, թէ տիրապետող ոյժը բռնութիւնը եղած չէ: Միջին-դարը, մինչեւ 1050

նախկին հեթանոս ու բարբարոս դիրքէն, մասնակից կ'ըլլայ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան ընկերութեան կազմին: Իրապէս ասպետը նկատուած է Միջին-դարի ընկերութեան անհրաժեշտ տարրերէն մէկը՝ քահանային ու երկրագործին հետ: Ասպետներու կողմէ զեղծումներ տեղի ունեցան դիմելով յափշտակութիւններու. խաչակրութեանց ծագումը գուցէ կարելի է նկատել իբր կէս դարման այս զեղծումներուն. Foucher de Chartresի համաձայն Ուրբանոս Բ. յայտարարած է թէ իրենց սուրը յափշտակութեանց համար գործածող ասպետները ջանան իրենց չանցանքները քաւել զինուորագրուելով Քրիստոսի ու իրենց արեան հոսումով ծառայեն քրիստոնեայ Հասարակութեան:

Աւատական ընկերութիւնը եւ հիմնարկութեանց գործը այս դարաշրջանի մշակութիւն վերածնունդը յայտնաբերող երեւոյթներէն են: Նոյնը պէտք ենք ըսել նաեւ ինքնավար քաղաքներու կազմակերպութեանց նկատմամբ սկսեալ 1100էն, եւ որ փոխակերպեց արեւմտեան Եւրոպայի ընկերային ու տնտեսական կեանքը: Միջին-դարի առաջին հարիւրամեակներուն Եւրոպա եղած էր բոլորովին երկրագործ-գիւղացիական ընկերութիւն մը: 1000ին փոփոխութիւն մը ծայր կու տայ, ու արդէն դար մը յետոյ քաղաքներու կեանքը եւ քաղաքացիական հոգին կը գտնուին յոյն եւ հռոմէական հին քաղաքներու կեանքին մակարդակին վրայ: Սակայն Միջին-դարի քաղաքը չի նըմանիր յոյն եւ հռոմէական հին քաղաքներուն. տարբեր ստեղծագործութիւն մըն է, տարբեր մեր ժամանակի քաղաքէն ալ, տարբեր նաեւ նոյն ժամանակի Արեւելքի քաղաքներէն:

Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ քաղաքներու կազմակերպութիւնը կը հիմնուի կամաւոր ընկերակցութիւններէ՝ եկեղեցական իշխանութեան հովանաւորութեան ներքեւ. այս կէտը մեծ կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ այդ շրջանին քաղաքին ընկերային դասակարգը յատուկ տեղ մը չունէին աւատական Պետութիւնը կազմող դասակարգերու մէջ. իրենց գոյութիւնը գլխաւորապէս արդիւնք էր երկար տեւող ուղեւորութեանց ընթացքին իրարու միանալուն եւ խմբաւորումներ կազմելուն, որպէսզի գիրար պաշտպանեն. արդ այս խմբակցութեան իբր օրինակ ունէին կրօնական եղբայրակցութիւնները, հիմնուած բարեսիրական նպատակներու համար ժողովրդական սուրբի մը պաշտպանութեան տակ: Տասներորդ դարէն սկսեալ կային նման ընկերակցութիւններ ապաստանած աւատական բերդի մը եւ կամ եկեղեցական քաղաքի մը պաշտպանութեան ներքեւ: Վաճառականութեան զարգանալով բազմացան ասոնք ու կամաց կամաց անպաշտօն կերպով ձեռնարկեցին հոգալ քաղաքին համար կարեւորները: Այսպէս քիչ քիչ քաղաքին մատակարարութիւնը հոգալու համար ստեղծուեցաւ մարմին մը, որ իր կազմով եւ գործելու դրութեամբ կը տար-

ինչպէս Հին Յունաստանի, բայց գոյութիւն չունէր պայքար քաղաքին ազնուականութեան եւ միջորեարին միջեւ, ինչպէս կար Հիւսիսի մէջ, պայքարը գոյութիւն ունէր այն խմբաւորումներուն մէջ, որ քաղաքի հանրային կեանքին կը մասնակցէին:

Հիւսիսային եւ արեւմտեան Եւրոպայի տնտեսական վիճակը բարեփոխուեցաւ վաճառականութեան ծաւալելով՝ երբ Միջերկրականը ազատեցաւ արաբ տիրապետութենէն: Այն ատեն ծնունդ առին նոր ճարտարարուեստներ, հիմնուեցան նոր քաղաքներ, եպիսկոպոսական Հին քաղաքները կեանք ստացան, համայնքային հասարակակարգեր ձեւաւորուեցան: Զարգացղւմը քաղաքներէն անցաւ ագարակներու, գիւղերու. տեղտեղ գիւղային համայնքներ կազմուեցան. գիւղացին ազատութիւն ստացաւ երթալու ուր կը հաճէր եւ նուիրուելու ինչ տեսակ աշխատանքի որ ուզէր. տնտեսական վերածնունդի, առեւտրականութեան ծաւալման եւ անհատի ազատութեան նպաստաւոր այս պայմաններու միջոցաւ մէջ է որ 1050էն սկսեալ մասնաւորապէս իրականացաւ Միջին-դարի կրօնական, իմաստասիրական, գրական արտակարգ ծաղկածութիւնը, տեւելով մինչեւ 1400: Այս ծաղկածութիւնը իր գեղարուեստական արտայայտութիւնը կ'ունենայ ճարտարապետութեան եւ արձանագործութեան կոթիկ կոչուած ոճին մէջ. Violet le Duc կ'ուզէ կոթիկ ոճը նկատել Համայնքներու ճարտարապետութիւնը, այսինքն աշխարհիկ արուեստ մը՝ ժողովրդական ազատութեան նորածագ շունչէն կենսունակութիւն առած. այս ենթադրութիւնը ուղիղ չի թուիր, որովհետեւ վանականներն ալ, մանաւանդ Կիսթերսեանները մեծապէս նպաստեցին կոթիկ ոճի ծաւալումին: Պէտք է սակայն ընդունիլ թէ կայ անձուկ աղերս մը այս զոյգ՝ աշխարհիկ ու կրօնական շարժումներուն միջեւ: Ծարտարապետական այս նոր ոճը գլխաւորապէս ծաղկեցաւ Հիւսիսային Ֆրանսայի մէջ, ուր Համայնքներու շարժումը շատ յառաջացած էր, իսկ կոթական Cathedralներն ալ նոր արուեստին ամէնէն չքեղ ու բարձր իրականացումները եղան ու նոր քաղաքին քաղաքային կեանքին կեդրոնը կազմեցին: Քաղաքի կեանքի զարգացման զուգահեռ զարգանալով, ոչ միայն յայտնուեցաւ այլազան երեւոյթներով ու ձեւերով, այլ Միջին-դարի վերջնալուծն ծաւալեցաւ ուրիշ երկիրներ ալ: Այսպէս նոր քաղաքը ստեղծեց նոր ժողովուրդ մը եւ նոր արուեստ մը, որոնք սակայն պայմանաւորուած չէին լուի տնտեսական ոյժերէ, այլ ներշնչուած էին նաեւ հոգեկան ներոյժ զօրութիւններէ, որ միշտ ալ գոյութիւն ունեցած էին:

Տնտեսական այս ոյժերը Համայնքներու մէջ իրենց զօրութեան համաձայն կրցան առաւել եւ կամ նուազ տիրող դիրքեր ստեղծել: Ամէնէն աւելի Ֆիանտրի քաղաքներու մէջ կը գտնենք ատենց առանձնաշնորհալ ազդեցութիւնը: Այս քաղաքներուն մէջ Հիւստոածեղէնի

թիւն, հանրային հանդէսներ, թատերական ներկայացումներ եւ այլն. այս ամէնը Ընկերակցութիւնը կը կազմակերպէր՝ հոգալով ծախքերը, ու անդամները հաւասարապէս կը վայելէին ընկերային բարիքները:

Միջին-դարի այս Համայնքային պետութիւնը աւատական իշխանութիւն մը չէր՝ հաստատուած հողատիրութեան վրայ, այլ կատարեալ քաղաքային Հասարակութիւն մըն էր (Communaute), ուր ազնուականներ ու «Համայնք»ները կը գործակցէին Ընկերութեան հանրական նպատակներուն ի նպաստ: Սահմանադրական ու ներկայացուցչական կառավարութեան դրութիւնը, որ արդի արեւմտեան քաղաքակրթութեան յատկաձնչական ձեւն է, իր արմատներն ունի քաղաքական կազմի նկատմամբ Միջին-դարի ստեղծած այս բարեշրջական գաղափարին մէջ:

Այս ամէնը Համադրական ակնարկով նկատելէն յետոյ, մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս illuministe գրողները ու անոնց հետեւող անցեալ դարու պատմութիւնը հետախուզողները չեն կրցած տեսնել Միջին-դարի իրական դիմագիծը ու գտած են անոր մէջ բացակայ՝ քաղաքակրթութիւնը, անհետացած՝ մշակոյթը, չգոյութիւնը՝ գաղափարախօսական ու ընկերային հարցերու, ջնջումը՝ ազատութեան, որով նկատած են խաւարի, մոլեռանդութեան, բռնակալութեան շրջան մը: Տակաւին չնկատուեցաւ Միջին-դարի չրջանին կրթական եւ ուսումնական մակարդակը. կարեւոր է տեսնել թէ Միջին-դարը այս մարզերուն մէջ ինչ տեսակ եւ ինչ չափով նպաստներ բերած է:

Բարբարոսներու ասպատակութեանց եւ անբուժաներու պատճառով, 500էն սկսեալ, Հռոմէական կայսրութեան դպրոցները մեծ մասով կը ջնջուին. իսկ մնացածներն ալ կը կորսնցնեն իրենց փայլը, որով լատին դասական մշակոյթը կը դատապարտուի անհետանալու: Բարեբախտաբար 500ի սկիզբները ծնունդ կ'առնէ միանձնութեան նոր ձեւ մը՝ Հռոմէական մտքով ու կազմակերպութեամբ, եւ որու նպատակը լոկ կրօնական չ'ըլլար, գոնէ յաջորդաբար, այլ նաեւ ընկերային հարցերն ալ նկատողութեան կ'առնուին: Այս պատճառով նոր միանձնութեան հիմնադիրը՝ Ս. Բենեդիկտոս, մարդկութեան ամենամեծ բարերարներէն կը հանդիսանայ: Ամէնուն ծանօթ է այդ միաբանութեան կատարած մեծ դերը եւրոպական երկիրներու ընդհանուր քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթին նկատմամբ, թէ՛ երկրագործութեան, ու թէ՛ մանաւանդ կրթական, ուսումնական, գեղարուեստական մարզերուն մէջ. որով կը պարտինք Բենեդիկտեան միաբաններու եթէ կարելի եղաւ պահպանել, որքան հնարաւոր էր, Հին դասական մշակոյթը, Հին գիտութեանց աւանդութիւնները, լատին դասական երկասիրութիւնները: Harnack իրաւունք ունի ըսելու. «Մեր քաղաքակրթութեան սկզբնաւորութիւնը ուրիշ բան չէ եղած, բայց եթէ Միանձնութեան պատմութենէն փրցուած էջ մը»:

Որքան որ միանձնութեան կեանքին բուն նպատակը ascétique էր, սակայն Արեւմուտքի մէջ Ս. Օգոստինոսի տեսակէտն է որ կը ծաւալի ու կը տիրէ: Իրեն համաձայն կրօնաւորի կեանքին պէտք էր միանալ քահանայի վիճակն ալ ու պաշտօնը, որով դործօն կեանքն ալ, եւ ասոր համար կարեւոր էր ուսումը: 1700ի ու չափով մը 1800ի հեղինակները եւ Պատմութիւնը ուսումնասիրողներ Միջին-դարը ներկայացուցած են մեզի իբր ժամանակաշրջան մը տգիտութեան, խաւարի, դպրոցներու բացակայութեան. քրիստոնէութիւնն ալ իր մտայնութեամբ թշնամի կը նկատեն Հին յոյն եւ լատին գրականութեան եւ արուեստներու, որոնք նկատուած ըլլան Եկեղեցիէն իբր արգելք քրիստոնէական վարդապետութեան եւ սկզբունքներու ծաւալելուն, հետեւաբար ջանացած ըլլան ջնջել Հին դասական մշակոյթը եւ գրականութիւնը, արգելել հեթանոսական դպրոցներու վերաբացումը: ուսումնական նոր մեթոտներ ու ծրագիրներ կը կիրարկուին՝ Հինը մոռցնել տալու համար. կը համարի նաեւ թէ վանական եւ եպիսկոպոսական դպրոցներու մէջ միայն եկեղեցականներ պատրաստելու յարմար ուսում կ'աւանդուէր. այս պատճառներով 1500ի Վերածնունդը Միջին-դարի հակամարտ ու հակազդող շարժում մը եղած ըլլայ:

Կարելի չէ մերժել որ Եկեղեցւոյ Հայրերէն շատեր, ինչպէս նաեւ եկեղեցական ժողովներ, հակառակ արտայայտուած են հեթանոս գեղեցիկ դպրութեանց եւ մշակոյթին, նոյնիսկ արգելելով եկեղեցականներու նուիրուիլ այդ ուսումներուն: Սակայն նոյնքան ճշմարիտ է որ գործնականապէս եկեղեցական բոլոր դպրոցները՝ վանական կամ եպիսկոպոսական, իրենց ուսումնական ընթացքը ծրագրած են նախկին հեթանոս դպրոցներու Trivium ու Quodrivium ծրագրով: Ս. Օգոստինոսի գաղափարը շատ որոշ է այս կէտին շուրջ իր De Ordine գրութեան մէջ. դասական ուսումները կը համարի գիտութիւններու առաջին աստիճանը, ուսկից եկեղեցականը պիտի վերանայ բարձրագոյն՝ այսինքն աստուածային գիտութեանց. մեծ կարեւորութիւն կու տայ բանաստեղծութեան նորպղատոնական մտքով ըմբռնուած, ու կը նկատէ բանաստեղծութիւնը իրականութիւնը ներկայացնելու ստորին աստիճան մը՝ պատկերներու միջոցաւ, որոնք կայացնելու ստորին աստիճանն է անոնցմէ հասնիլ ամենաբարձր ճանաչողութեան, անցնելով զգալիէն անզգալիին: Պատմական աղբիւրներն ալ կը վկայեն թէ վանական ու եպիսկոպոսական դպրոցներու մէջ Հին դասական դպրոցներու աւանդութիւնը միշտ շարունակուած է միեւնոյն ծրագրով եւ նոյն ձևով, եւ բարբարոսներու աւերումները չյաջողեցան ընդհատել այս գործողութիւնը: Վերոնայի թեմական դպրոցը, որ 700ի շրջանին մեծապէս զարգացած էր, ու կը համարուէր թէ այդ տարիներուն Pacifico սարկաւազը

Հիմնած ըլլայ, անդրադոյն քննութիւններ մեզի ցոյց տուին որ վեցերորդ դարէն սկսեալ անընդհատ գոյութիւն ունեցած է: Նոյնն է նաեւ իտալական միւս քաղաքներուն համար. ունինք արդէն Լոնկոպարտեան Օրինագիրքը Rotori թագաւորէն 643ին յաջորդ յաւելումներով 731ին: Փաւիայի Լոնկոպարտեան արքունիքին մէջ կար դպրոց մը, ուր կը կրթուէին զինուորական սպաներ, նոտարներ, դատաւորներ արքունի դատարաններուն համար: Բենեդիկտեան բոլոր Աբբայարանները՝ մանաւանդ մեծերը, ունէին իրենց դպրոցները, ներքին եւ արտաքին աշակերտներու բաժիններով, քերականական ու հոետորական ընթացքներով, աւանդուած ուսումները սովորաբար գործնական նպատակ ունէին, այսինքն պատրաստել գրագիրներ, նոտարներ, դատաւորներ աշխարհիկ եւ կամ եկեղեցական դատարաններու համար. դպրոցական ընթացքի վերջին տարիներուն կ'աւանդուէին եկեղեցական գիտութիւնները քահանայական վիճակը ընդգրկող անձերուն համար. հետեւաբար Միջին-դարի այս շրջանին՝ այսինքն 500էն չուրջ մինչեւ 950, մշակոյթը կարելի է Միջավայրի մշակոյթ անուանել. հին դասական քերականական եւ հոետորական ուսումները շարունակեցին իրենց սովորական կենսունակութիւնը, բայց չմտածուեցաւ աւելի բարձրանալ: Մեծ մտքեր, մեծ հեղինակներ, նոյնիսկ մեծ աստուածաբաններ կարելի չեղաւ պատրաստել. ընդհանրապէս ճարտար գրողներ ու տաղաչափներ ունինք, ինչպէս նաեւ հմուտ լատինագէտներ. սակայն լուսթեան, խաւարի, մեռելութեան դարաշրջան մը կարելի չէ նկատել: Մերթ ընդ մերթ երեւան ելան նաեւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններ՝ իբր ուսուցիչ զըլխաւոր դպրոցներու, բայց չունեցան կարողութիւնը իմացական իրապէս ինքնատիպ ու նոր յղացքով շարժում ստեղծելու: Բացառութիւն կարելի է նկատել ութերորդ դարի վերջերը Կարոլոս Մեծի տուած զարկը ուսումնական կեանքին: Արքունի պալատին մէջ Հիմնեց բարձրագոյն ուսումներու կեդրոն մը, ուր ազնուականներ եւ գիտուններ՝ աշխարհական թէ եկեղեցական, իրարո՛ւ կը հանդիպէին գրական հիւմանիզմի եւ բանաւոր վիճաբանութեանց հողին վրայ: Նպատակն էր ստեղծել ու ծաղկեցնել լատին ու քրիստոնեայ մշակոյթ մը. այս նպատակով արքունիքը հրաւիրեց դարուն ամենամեծ գիտնականները: Այս դպրոցին արտադրութիւնները, որ մեզի հասած են, յինքեան սովորական գիտական մակարդակ մը ցոյց կու տան. սակայն այդ կէս-բարբարոս երկրին մէջ եւ այդ դարուն՝ աւանդութեան կապուիլն ալ յառաջդիմութիւն կը նշանակէ: Դպրոցին գլուխն էր Alcuin, իրլանտայէ հրաւիրուած: Alcuinի վարժապետը Alberto di York գրած է. «Դարուս սերունդին ամօթ պիտի ըլլայ թոյլ տալ որ անհետի այն գիտութիւնը, որ հնութեան մարդիկ ստեղծած են»: Alcuin կը գրէ Կարոլոս Մեծի. «Եթէ ծրագիրներդ իրականանան, կրնայ ըլլալ որ

նոր Աթէնք մը կը յառնէ փրանկ հողին վրայ եւ հինէն աւելի գեղեցիկ Աթէնք մը. որովհետեւ մեր Աթէնքը Բրիտանոսի վարդապետութեամբ ազնուացած, պիտի գերազանցէ Ճեմարանի իմաստութիւնը»:

Գիտութեան այս միեւնոյն սէրը եւ ուսումնական կեանքի որոշ ծաղկում մը կը գտնենք մեր երկրին մէջ Կարոլոս Մեծէ առաջ: Սակայն գլխաւորապէս 950էն յետոյ ծայր կու տայ շարժում մը շարունակաբար աճելով ու զարգանալով, ու կը պատրաստէ 1100ի ու 1200ի շքեղ ծաղկածութիւնը կրթական, ուսումնական, գրական-գեղարուեստական եւ գիտական ամէն մարգերուն մէջ: Չեն պակսիր մասնագիտական դպրոցներն ալ: Բենեդիկտեան Աբբայարանները ունէին արդէն իրենց բժիշկները՝ վանականներ, ինչպէս նաեւ բժշկական բոյսերու մշակութեան յատկացուած հողեր, ու հիւանդանոցներ: Վանական բժիշկները իրենց արուեստը կը կիրարկէին վանքէ դուրս ժողովուրդին համար ալ՝ շրջելով ու մերթ ամիսներ բացակայելով մենաստանէն. այս պատճառով 1139ին Բ. Լատերանեան ժողովը արգելք դրաւ: Բժշկական դպրոցներէն ամէնէն հանրաժանօթը եւ նշանաւորը Սալերնոյ քաղաքին մէջ հաստատուածն է, հաւանօրէն հիմնուած վանականներէ, եւ ուր աւելի ուշ վանականներ եւ աշխարհիկ անձեր միասին աշխատակցած են. ունինք յիշատակութիւններ 904 տարիէն: Սալերնոյի Alberto I արքեպիսկոպոսը միաժամանակ բժիշկ էր եւ ուսուցիչ եղած այդ դպրոցին. մեռած է 1085ին: Այս տարիներուն կու գայ Մալերնոյ նաեւ Կոստանդին Ափրիկեցին, իսլամութենէ քրիստոնեայ դարձած ու յետոյ Բենեդիկտեան: Տեղեակ պարբերութիւն, այդ լեզուով խմբագրուած եւ գրուած բժշկական գիրքերը կը թարգմանէ լատիներէնի, ճոխացնելով բժշկական դպրոցին դասագիրքերու շարքը. մեռած է 1087ին: Դպրոցին ամենամեծ ծաղկածութեան ժամանակը 1100է 1300ի շրջանն է. 1231ին Փրեդերիկոս Բ. ի Սահմանադրութեամբ նոր կազմակերպութիւն մը կը ստանայ. բժշկական նիւթերու աւանդումը հինգ տարուան շրջան մը կը բովանդակէր, որու կը հետեւէր վիրաբուժութեան տարի մը. այս բոլորը պէտք է որ կանխէր Logicaի եռամեայ ընթացքը: Նուազ նշանաւոր էր նաեւ Bologna քաղաքին Իրաւագիտութեան դպրոցը, Սալերնոյի դպրոցին պէս յետոյ համալսարան եղած: Կը համարուի որ հիմնուած ըլլայ 1088ին. Irneris մեծ զարկ մը կու տայ, ուզելով վերականգնացնել հին հռոմէական Օրէնքին ուսուցումը, 1151ին կը կազմուի Gratiano միանձին Decretumը: ԺԳ. դարուն ամէն երկիրներէ այս համալսարանը կը յաճախեն տաս հազար ուսանողներ՝ երկու խումբերու բաժնուած, խալացիներ ու անգլիեանայիններ. 1255ին վերջիններս տասներեք ազգեր կը ներկայացնէին: Այս դպրոցին մէջ համալսարանի studioներ կը կազմուէր ուսանողներու Ընկերակցութենէն (corporation). ընդհակառակն Փարիզի մէջ ուսուցիչներու Ընկերակցու-

թեմնէն կը կազմուէր: Իրաւագիտական բաժնին յետոյ աւելցան նաեւ ուրիշներ, աստուածաբանականը, բժշկականը եւ այլն. հաւանօրէն 1268ին ասոնք արդէն գոյութիւն ունէին:

Մտաւորական կեանքի վերակենդանութիւնը ընդհանուր է այս ժամանակամիջոցին: Յիշենք ԺԱ.ի վերջերէն երկու անուններ միայն. Montecassinoի մեծ Աբբայարանը Իտալիոյ մէջ ու Նորմանտիոյ Becի Աբբայարանը. այս երկրորդը մանաւանդ հանրային ամէնէն համբաււոր ու ազդեցիկ դպրոցներէն էր: ԺԲ.ի չրջանին Ֆրանսայի մէջ Կաթողիկէներու (cathédrale) կից ամէն քաղաք ունէր իր թեմական մեծ դպրոցը. այսպէս Le Mans, որու դպրոցի վարիչն էր de Lavardin, դարուն ամենահմուտ լատինագէտը. Merbod վարիչն է Angersի դպրոցին. Raul de la Tourt' Fleuryի վանական դպրոցին, եւ դեռ ուրիշներ: Այս անձերը միայն իմաստասէր ու աստուածաբան չեն, այլ հիւմանիստ, քերթող, եւ իշխանական արքունիքներու մէջ իբր գիտնական ու բանաստեղծ մուտք ունեցող: Դարուն այս հիւմանիստ ոգին մեծագոյն չափով կ'անձնաւորէ մանաւանդ Jean de Salisburi. Իր ուսումները կատարած է Փարիզ եւ Chartres եւ հուսկ Chartresի եպիսկոպոս ուսուցիչ: Ինքը լաւագոյն կերպով կը ներկայացնէ դարուն իմացական կեանքի զարգացման աստիճանը: Ոչ միայն մեծ հիւմանիստ մըն է, այլ նաեւ տրամաբանական ու իմաստասիրական գիտութեանց մէջ մխրճող ու մասնագէտ, եւ ինքն է որ արիստոտելեան իմաստասիրութիւնը կը վերակենդանացնէ. գուցէ առաջինը կ'ըլլայ որ կ'ըմբռնէ Արիստոտելի Nuova Logica եւ Topici գիրքերուն կարեւորութիւնը, ու այսպէս դպրոցակաւմ հին հակաճառութեան արուեստը կը փոխուի եւ կը դառնայ գիտութեան դրութիւն, ինչպէս նաեւ մտածութեան գիտութիւն: Այսպէս կը մօտենանք նաեւ Եւրոպական Համալսարաններու հաստատութեան ժամանակին. Փարիզի նշանաւոր համալսարանը կը հիմնուի 1214ին, Իտալիոյ քաղաքներէն Փատովայինը 1222ին, Toulouseինը 1229ին, Oxford, Orléans ԺԳ.ի սկիզբները:

Պէտք չէ մոռնալ յիշատակել նաեւ իրապաշտութեան եւ բնութեան զգացման մուտքը ոչ միայն բանաստեղծութեան մէջ, ինչպէս պիտի տեսնուի, այլ նաեւ գեղարուեստներու. Կաթողիկէները իրենց առանձնական եւ կամ խմբական արձաններով ու քանդակներով կը յայտնեն շատ շեշտուած իրապաշտութիւն մը: Clunyի Աբբայարանի սրէներու խոյակները յորդ կեանքով առլի անձեր կը ներկայացնեն, ինչպէս նաեւ պտղատու ծառեր՝ որոնց տերեւներու ննարդներն ալ կենդանի ու նրբօրէն ուրուազրուած են: Chartresի Կաթողիկէի արեւմտեան ճակատը 1144էն իր կամարի կորութեան վրայ կը կրէ զօտիակէսի նշանները, տարւոյն ամիսները եւ այլն. իսկ զահի վրայ բազմած Տիրամօր երկու կողմերը գտնուող անձերու մէկ երրորդը

կիներ են՝ որոնց զգեստները մանրամասն եւ խնամքով ներկայացնում են, ինչպէս նաեւ բերան, աչք, բիբեր՝ նրբորէն ձեւում: Reinsի Կաթողիկէի ճակատին Վերջին դատաստանի տեսարանին մէջ Յիսուսի արձանին խարիսխին վրայ կայ փոքր խորաքանդակ մը՝ չուկայի կեանքէն դէպք մը ներկայացնող. կերպասավաճառի մը կատարած խարդախութեան փոխարէն հատուցումը Տիրամօր խորանին առջեւ. հոն կը տեսնուի կերպասը իր երկարութեամբ տարածուած, գրազիր մը որ նստած կը գրէ, յաճախորդ այրեր ու կիներ լաւ զգեստաւորումած, հուսկ անձ մը՝ որ բազուկէն բռնած կ'առաջնորդուի Տիրամօր արձանին առջեւ:

Այս ժամանակամիջոցին, երբ կը հնարուի առաջին սրանկիւն կամարը, երբ կը պատրաստուին առաջին բազմադոյն ապակեայ պատուհանները, կը ստեղծուին նաեւ կրօնական առաջին քերթուածները ինչպէս նաեւ ազգային ու աւանդական առաջին դիւցազներգութիւնները, մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ: Ժամանակը նոր գաղափարներով եւ նոր ոյժերով յղի է. դպրոցներուն մէջ իմաստասիրական աշխատանքը մեծղի է, նոր դրութիւններ հնարելու հետամուտ են. քերթողներն ալ կրցած են թափանցել տաղաչափութեան եւ դասական հին հեղինակներու ներշնչման գաղտնիքներուն մէջ. կարծես կատարեալ վերածնունդի դար մը ըլլայ:

Ֆրանսա այս տեսակէտով առաջնութիւն մը ունի, գոնէ ժամանակի տեսակէտով: Վերջին քննութիւններով ձեռագիրներու մէջ բաւականաչափ տեղեկութիւններ երեւան ելան բանաստեղծական արտադրութեան մասին: Մեզի հասած առաջին քերթուածները կրօնական պարունակութիւն ունին եւ գրուած են խօսուած լեզուով այն տեղւոյն՝ ուր յօրինուած են. կը կոչուին cantilène, երգ: Այսպէս են Sainte Foyի provençal ու Sainte Alexisի normand երգերը շուրջ 1060ին: Աւելի հին է Sainte Eulalieի ի պատիւ յօրինուածը 1000է առաջ Wallonieի մէջ խօսուած լեզուով. այս երգն ալ կը կանխէ Saint Faronի երգը՝ պահպանուած իններորդ դարու սուրբի մը կենսագրութեան մէջ եւ ուր մեզի կը ներկայացուի թէ ինչպէս հանդիսատես կիները ծափ զարնելով կ'ընկերակցէին պարին ու երգին: Sainte Foyի երգն ալ կը յայտնէ պարերգէ մը ներշնչուած ըլլալը:

Canezon audi qu'es bella in tresca
Ainçi conl guidal primers tons
Eu la rose canterai en dons.

Լսեցի գեղեցիկ երգ մը պարի
Ինչպէս կ'երգուի առաջին ձայնով
Եւ ձեզի պիտի երգեմ սիրայօժար:

Ասոնց ժամանակակից պէտք են ըլլալ Chanson de Gesteները, մանաւանդ ամէնէն ազնուականը՝ Chanson de Roland. Հաւանօրէն 1086ին այս դիւցազնավէպը կ'երգուէր. նոյնը ըսելու ենք Chanson de Guillaume au courb nezի եւ ուրիշներու համար:

Հաւանօրէն աւելի կանուխ է թատերական սեռին զարգացումը եւ ծաւալումը: Մինչեւ վերջերս կը համարուէր թէ Միջին-դարը հին դասական թատերգութեանց անծանօթ եղած ըլլայ: Սակայն M.me R. Loomisի կատարած քննութիւններէն ու գտած վաւերացումներէն յետոյ կարելի չէ այսպէս մտածել: Եկեղեցական մեծ տօներ, ինչպէս Քրիստոսի Մնունդի, Յարութեան, իրենց արարողութիւններով ունէին արդէն թատերական բնոյթ մը. բաւական էր ներմուծել խօսակցութիւն մը: 950ի շրջանին գիտենք որ կը սկսի եկեղեցիներու մէջ ու կղերէն կատարուած թատերական ներկայացումի ձեւ մը Յարութեան տօնին, Քրիստոսի գերեզմանին առջեւ. նոյնպէս կը կատարուի Մնունդի տօնին հրեշտակներու եւ հովիւներու միջեւ: Կամայ կամայ կը ներկայացուին ուրիշ նիւթեր ալ, այսպէս Տաս Կուսաններու առակը, Քրիստոսի չարչարանքներէն դրուագներ, քիչ քիչ թատերաբեմը փոխադրելով եկեղեցւոյ մուտքին եւ կամ բակին մէջ, եւ արհեստով դերասաններ ընտրելով, ծագում կ'առնեն բուն Mystère կոչուածները, որ այնքան կ'ընդհանրանան ու զրական ձեւ ալ կ'առնեն:

Գրական այս ժառանգութիւնը՝ պահպանուած եւ սերունդէ սերունդ փոխանցուած, 1100էն սկսեալ նոր եւ ուժեղ կենսունակութեամբ կ'ուճանայ այնպիսի նկարագիր մը ստանալով, որ կը տարբերի նախորդ դարերու բանաստեղծութենէն եւ փոփոխութիւնը կ'իրականանայ նաեւ կեանքի մասին կազմուած գաղափարին մէջ: Դարեր շարունակ հին հեթանոս հեղինակները կարդացած եւ վերլուծած էին աւանդական ըմբռնումով. հիմա անոնք նոր եւ ինքնատիպ ձեւով կը ներկայանան այս շրջանի գրողներու մտքին ու երեւակայութեան մէջ ու առանձնապատուկ նկարագիր, հոգի կը ստանան, այսինքն պալատական (courtois) եւ կամ ասպետական կոչուածը: Միայն բանաստեղծութեան մէջ չէ որ կը յայտնուի այս նկարագիրը. մարդիկ կը նկատեն կեանքն ու աշխարհս մտքի նոր յղացքով եւ տրամադրութեամբ: Ճիշտ է որ կեանքի ու զրականութեան նկատմամբ այս նոր տեսութիւնը դպրոցներէ դուրս կ'իրականանայ եւ կը յայտնուի, այսինքն արքունական եւ իշխանական միջավայրերու մէջ, սակայն հոտ ալ գտնուող անձերը կղերին կը պատկանին, զրազէտ անձեր են. արքունի եւ իշխանական դիւաններու զրագիրները, սրբատեղիներու պաշտօնեաներ, դրան երէցներ, դատաւորներ եւ այլն, ամէնքն ալ կրթուած եւ ուսում առած թեմական եւ կամ պալատական դպրոցներու մէջ, որոնք պաշտօն ունէին պաշտօնեաներ պատրաստել

րապէս վանական ու թեմական դպրոցներ: Ասոնց կրնանք միացնել նաեւ պալատականները, որոնք սակայն ընդհանրապէս կղերականներէ կ'առաջնորդուէին: Ասով հանդերձ կարելի չէ մերժել որ եկեղեցական դպրոցներէ դուրս չգտնուէին ուսում ստացած եւ զարգացած անձեր, որոնք մերթ կրթական գործունէութիւն մըն ալ ունեցած են. A. Muratori, ու իրմէ յետոյ Giesebrecht տեղեկութիւններ յիշատակուած գտնելով աշխարհիկներու այս գործունէութեան մասին, աւելի իտալական մշակոյթին մէջ, ենթադրեցին թէ կղերականներու կողքին գոյութիւն ունեցած ըլլան նաեւ աշխարհիկ դպրոցներ, ու այս դպրոցները եղած ըլլան շարունակողները հին հեթանոս դպրոցներու աւանդութեանց: Գիտենք դարձեալ պատմութենէն թէ ինչպէս Միջին-դարի ամէնէն աղէտալի շրջանին, բարբարոսներու արշաւանքներուն ժամանակ, ուսում, գիտութիւն, գրականութիւն կը գաղթեն դէպի հիւսիս՝ իրլանտայի մենաստաններուն մէջ ապաստան գտնելով ու հոն ծաղկելով. աւելի ուշ ատեն, գիտնականներու ձեռքով, ուսումնական եւ դպրոցական կեանքը կը վերանորոգուի իրլանտայէն դէպի հարաւ՝ ինչպէս Կարոլոս Մեծի ատեն. որով կան որ կը համարին թէ այդ վերանորոգումէն առաջ դպրոցական-ուսումնական գործունէութիւնը բոլորովին դադրած ըլլայ ժամանակի պարագաներուն պատճառով: Սակայն հակառակ այս ենթադրութիւններու, նոր քննութիւններով երեւան ելած պատմական տեղեկութիւններ ու վաւերացողութիւն շատ որոշ կը հաստատեն թէ Միջին-դարի բովանդակ ընթացքին իտալիոյ, Ֆրանսայի եւ կեդրոնական Եւրոպայի մէջ դասական լատին գրականութիւնը, ինչպէս նաեւ դպրոցական գործունէութիւնը, ընդհատուած չեն այլ միշտ շարունակուած, ու այս պատճառով ընդհանրացած եւ տիրող դարձած կղերական դպրոցներու աւանդութեան մէջ: Հետեւաբար կարելի չէ ընդունիլ ո՛չ ընդհատում մը, եւ ո՛չ ալ երկու իրարմէ անջատ դպրոցական գործունէութիւն, իբր երկու դասեր եւ կամ աշխարհներ ըլլային՝ կղերական ու ժողովրդական կամ աշխարհական. կղերականը իբր ինքն իր մէջ ամփոփուած գրականութիւն ըլլար, պահպանողական, որ չէր խօսեր ժողովուրդի սրտին ու չէր ազդեր անոր կեանքին վրայ, այս պատճառով ալ չկրցաւ զարգանալ. իսկ աշխարհիկը կամ ժողովրդականը՝ բուն ժողովուրդէն բխած, ժողովուրդը ներկայացնող գրականութիւն մը ըլլայ: Ուրիշ գիտնականներ ընդունելով հանդերձ հին դասական գրականութեան պահպանումը եւ զարգացումը՝ կղերական դպրոցներու միջոցաւ, կը կարծեն սակայն թէ բանաստեղծութիւնը, ինչպէս ֆրանսական գրականութեան մէջ, ուղղակի բխած ըլլայ ժողովուրդէն ու պահուած ժողովուրդին մէջ, եւ ուսում առած անձեր ոչ մէկ կերպով ազդած ըլլան անոր. այսպէս կը յայտարարէ Gaston Paris 1867ին, Léon Gautier 1890ի ատենները, Fouriel 1903ին: Սակայն նոր

քննութեանց արդիւնքը տարբեր ցուցմունքներ տուաւ. այսպէս E. Faral-ի, J. Bedier-ի, G. Cohen-ի քննութեանց համաձայն բանաստեղծութիւնը կղերական զարգացած միջավայրէն կը բխի Միջին-դարին ու սիրային երգերու մէջ կը գտնեն Ովիտիոսի ըսելու ձեւերը. նմանապէս Foral-ի համաձայն պալատական վէպերը (romans) կը ծագին լատին աղբիւրներէ, այսպէս նաեւ Fabliaux-ները «միջին-լատին co-media elegiaca է. Brinkuam tribadour-ներու քերթուածները առաջ եկած կը նկատէ միջին-լատին քնարերգութենէն: Ֆրանսական տաղաչափութեան իտալացի ուսումնասէր մը՝ F. D'Ovidio, Sainte Eulalie-ի քերթուածին տաղաչափական կազմը քննած ժամանակ այսպէս կ'արտայայտուի. «Անգիտակցութեան ամենեւին չեմ կարող հաւատալ... Անոնք որ նոր (ֆրանսական) լեզուով կը ֆորինէին առաջին տաղաչափուած տողերը (գուցէ լատին sequentia-ի հետեւելով), լաւ գիտէին ըրածնին... Բոլոր այդ հեղինակները որ մեզի հասած այդ հնադարեան քերթուածները գրած են, կը դնեն այնպիսի ճշգրտութիւն տաղաչափական եւ յանգեր կազմելու օրէնքներուն, որ ցոյց կու տան ոչ թէ չուտ բնագրածին աշխատանք մը, այլ աշխատանք մը գիտակցաբար կատարուած ուշադիր եւ հրահանգուած անձերէ, որ դառն զարգացման համեմատ ուսում ստացած են»:

Ամբոխները չեն ստեղծեր. քերթուածներու անանուն ըլլալը պէտք է մեզի մոռցնել տայ թէ արուեստի որեւէ գործ արդիւնք է խորհրդակցութեան: Հետեւաբար կարելի է նկատել այդ բանաստեղծութիւնը իբր անանուն, անգիտակից, հաւաքական-ժողովրդական ստեղծագործումը: Ուսում ստացած գրական դասական աւանդութեանց ծանօթ անձերը եղան որ աշխատեցան կոկկել ու յղկել նոր կազմուիլ սկսող անկերպարան լեզուները՝ յարմար գործիք ընելու գրական եւ քերթողական արտայայտութեան:

Նմանապէս կարելի է ընդունիլ որ ինչպէս ուրիշ դարաշրջաններուն, այսպէս Միջին-դարին երկու իրարմէ անջատ ու կղզիացած դասեր կամ աշխարհներ գոյութիւն ունեցած են. կղերականն ու աշխարհիկը: Մշակոյթի եւ Գրականութեան պատմութեան մէջ իրեր ու դէպքեր, նոյնպէս նաեւ գաղափարներ՝ միայն դասի մը մենաշնորհը չեն կրնար ըլլալ: Իմացական կեանքի որեւէ նորութիւն հին ատեն ալ չուտով կրնար ծաւալիլ եւ ընդհանրանալ. այսպէս է լեզուի մէջ, այսպէս է գաղափարներու համար ալ:

Գրական գործունէութեան զուգակից ծայր կու տայ նաեւ կրօնական-իմաստասիրական բեղուն գործունէութիւն մը մասնաւորապէս միանձնական կարգերու կողմէ: Cluny, Chartres, Cîteaux, Fleury, Montecassino-ի Աբբայարանները կ'ունենան իրենց ամենամեծ ծաղկածութիւնը. քիչ վերջ պիտի երեւնան նաեւ Փրանկիսկեան եւ Դոմինիկեան կարգերն ալ: Միջին-դարը ամբողջապէս եւ սկիզբէն մինչեւ

վերջ քրիստոնէական հաւատքով լուսաւորուած եւ առաջնորդուած ժամանակաշրջան մըն է, ինչպէս արդէ մարդը կ'առաջնորդուի գիտական օրէնքներու սկզբունքէն: Այս հաւատքը դուրսէն եկած է ու ենթարկուած երկրին, կլիմային, ցեղերուն ազդեցութեանց, եւ ժողովուրդէ ժողովուրդ եղած է կամ քաղցր, կամ խանդոտ եւ կամ իմացական. բայց միշտ ալ հրդեհող, ծաւալուն եւ ստեղծագործող հաւատք մըն է: Հիմնած ու կազմած է Աբբայարաններ ու համալսարաններ (ասոնք ալ կրօնական ծագում ունին). կատարած է մեծ դեր մը քաղաքական եւ պետական կազմակերպութեան մէջ՝ թէեւ ոչ բացարձակ. իմաստասիրութիւններն ալ մէջ եղած է բանաւոր. Անսելմոսի ծանօթ խօսքը շատ վճռական է. Հաւատամ որպէսզի ըմբռնեմ. առանց հաւատալու կարելի չէ ըմբռնել: Հաւատք վարդապետական ճշմարտութեանց ամբողջին, ինչպէս կազմուած էր նախնական դարերէն սկսեալ Եկեղեցւոյ շնորհիւ: Այսպէս ահա ինքնաբերաբար կազմուած է ամենակատարեալ լատականերտ մը՝ որու կրնայ կոթնիլ աւատական Ընկերութիւնը, մարդկային ամենախիզախ ու անկախ միտքն ալ յայտնել իր տեսութիւնները եւ զարգանալ: Ճիշտ չէ մտածելը թէ տեսակ մը շղթաներ գոյութիւն ունին, բռնութիւնը կը բռնաբարէ մտքերը: Մտքի հասունութիւնը, որ մերթ արդիւնք է ընտանեկան կրթութեան, ընդունած դաստիարակութեան եւ աւանդութիւններու, սակայն բացարձակօրէն ազատ է ու մարդս կ'ընծայէ այդ հաւանութիւնը ամբողջապէս ու վստահութեամբ: Նկատել նաեւ թէ որեւէ գաղափար, տեսութիւն, չեն կրնար զարգանալ բայց եթէ լաւ կազմակերպուած Ընկերութեան մը հովանիին ներքեւ: Եկեղեցին, հակառակ այդքան հակաճառութեանց եւ պայքարներու, միշտ մնաց նոյնչափ հաստատուն եւ ամուր՝ իր հիմերուն վրայ եւ կազմին մէջ: Արեւմուտքի մենաստաններու կը պարտինք եթէ հեթանոս մտքի արտադրութիւնները պահպանուեցան ու մեզի փոխանցուեցան: Իրապէս զարմանալի է երբ խորհիւք թէ ինչպէս իմաստասիրութիւն մը՝ որ աստուածայայտնութեան վրայ հաստատուած է, իրեն իբր առաջնորդ ու ներշնչող ունի հեթանոս իմաստասէր մը՝ Արիստոտէլը: Մշակոյթ մը, որ հիմնուած է հաւատքի վրայ, իրեն իբր ուսուցիչ եւ դաստիարակ կ'ընդունի հեթանոս գրողները. Միլին-դարի Մշակոյթի ամէնէն անըմբռնելի երեւոյթն է ասիկա:

Résumé

MOYEN-AGE ET RENAISSANCE

Article posthume du Rév. P. CYRILLE Vard. KIBARIAN

En 1955, dans une de ses conférences, le Prof. A. G. Abrahamian expliquait les points de vue du Prof. M. Abeghian ainsi que des chercheurs de l'Université d'Erévan sur le sens historique des mots Moyen-Age et Renaissance.

Selon le Prof. Abrahamian: «En la période évoluée du féodalisme (Xe-XIIIe s.), des courants divers d'avant-garde dans les branches des sciences, de la littérature et des arts ont surgit progressivement et dans leur totalité idéologique constituent la Renaissance».

L'Auteur de l'article ne peut accepter les divisions périodiques de la littérature arménienne telles qu'elles sont retenues par les chercheurs de l'Arménie Soviétique. Ainsi les divisions suivantes:

- 1.- La Période d'esclavage du Féodalisme primitif (I^e-IXe s.)
- 2.- La Période évoluée du Féodalisme (Xe-XIIIe s.)
- 3.- La Période stagnante du Féodalisme (XIVe-XVIe s.)
- 4.- La Période de décadence du Féodalisme (XVIIe-XVIIIe s.)
- 5.- La Période Capitaliste (XIXe s.)

sont des divisions trop simplistes pour l'ensemble de la littérature arménienne. Parlant de la Renaissance, l'auteur fait ces considérations suivantes: «Tout au cours de notre littérature classique et ancienne, du Xe au XIIIe s., apparaissent de nouveaux mouvements culturels qui ne peuvent être ignorés et méconnus, mais, donner à ces phénomènes un caractère spécifique, une propre finalité et une étendue pareille, ne peut être accepté par un vrai spécialiste de littérature. Il est de même pour le sens périodique de la Renaissance, qui ne correspond aucunement à la réalité littéraire».

Après cette refutation, l'auteur nous expose brièvement la nature même et le propre caractère du Moyen-Age occidental qui va de 476 p.C. jusqu'en 1517, une période de 1200 ans.

Il nous paraît que l'article reste inachevé, car il ne traite que du Moyen-Age occidental, sans pouvoir traiter de la Renaissance occidentale. Dans l'exposé susdit, il est fortement souligné le fait que durant toute la Période Médiévale, la culture et en particulier la littérature classique arménienne n'a jamais perdu prise et a duré aussi longtemps que la littérature médiévale. En un mot, la Renaissance arménienne n'est pas née du jour au lendemain, mais elle est le fruit d'une évolution latente aux cours des siècles.